

مسأله تصویر در متون تاریخی قرون نخستین اسلامی

تألیف: مهرانوش غضنفری

سرشناسه	مهرنوش غضنفری
عنوان و نام پدیدآور	مساله تصویر در متون تاریخی قرون نخستین اسلامی/ تالیف مهرنوش غضنفری
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه هنر، ۱۴۰۰
مشخصات ظاهری	۱۴۷ ص. : مصور، جدول
شابک	۲۹۰۰۰۰ ریال ۸-۵۰-۶۵۱۳-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	فیفا
یادداشت	کتابنامه: ص. [۱۳۷] - ۱۴۷.
موضوع	نقاشی اسلامی -- تاریخ / Islamic Painting -- History هنر اسلامی / Islamic Art اسلام و هنر / Islam and art تصویرگری کتاب -- تاریخ / Illustration of books -- History تاریخ‌نویسی اسلامی / Islam -- Historiography
شناسه افزوده	دانشگاه هنر
رده‌بندی کنگره	ND ۱۴۶
رده‌بندی دیویی	۷۵۹/۹۱۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی	۸۵۶۰۱۹۵
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیفا
نام کتاب	مساله تصویر در متون تاریخی قرون نخستین اسلامی
تألیف	مهرنوش غضنفری
طراح یونیرفم جلد و صفحات	رامین حکیمی آرا / علی عبدی
صفحه‌آرا	احسان اسماعیلی
چاپ اول	۱۴۰۰
بها	۲۹۰۰۰۰ ریال
شمارگان	۱۰۰ نسخه
قطع	رقعی
شابک	ISBN: 978-600-6513-50-8 ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۵۰-۸

ناشر

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۵۶۸۲ ۷۲ ۶۶ (۰۲۱)

*** کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

*** مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و

لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

مقدمه	۷
فصل نخست: تصویر در لغت	۱۱
--- واژگان مربوط به بحث تصویر در قرآن	۱۴
--- واژگان مربوط به بحث تصویر	۱۸
فصل دو: نمونه‌های تصویری باقی مانده طی قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی	۲۳
--- نقاشی‌های دیواری	۲۷
--- موزائیک	۳۴
--- سفالینه	۳۷
--- پارچه و منسوجات	۳۹
--- فلزکاری	۴۰
--- گچ‌بری	۴۲
فصل سه: مسأله تصویر در متون تاریخی جهان اسلام طی قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی	۴۷
--- المغازی	۵۲
--- الطبقات الكبرى	۵۵
--- السيرة النبوية یا السيرة النبوية لابن هشام	۶۰
--- أخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار	۶۱
--- اخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه	۶۵
--- فتوح البلدان	۶۷
--- تاریخ البعقوبی	۷۰
--- تاریخ الطبری أو تاریخ الامم و الملوك	۷۲

--- التنبيه والإشراف	۷۵
--- مُرُوجُ الذَّهَبِ وَمَعَادُنُ الْجَوْهَرِ	۷۸
--- تاریخ سنی و ملوک الارض و الانبیاء	۸۴
--- الاغانی	۸۵
--- تجارب الأمم	۸۸
--- الفهرست	۹۰
--- تاریخ یمنی	۹۳
--- الآثار الباقیه عن القرون الخالیه	۹۴
--- تاریخ بغداد	۹۶
--- تاریخ بیهقی	۹۸
--- نگاهی مختصر به آنچه دربارهٔ مسألهٔ تصویر در متون تاریخی جهان اسلام (قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی) گفته شد	۱۰۰
فصل چهارم: مسألهٔ تصویر نزد مسلمانان در متون تاریخی مسیحیت طی قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی	۱۰۵
--- نوشتارهایی دربارهٔ اسلام	۱۰۹
--- رساله‌ای دربارهٔ حرمت شمایل	۱۱۱
--- مناظرهٔ یوحنا ی دوم و عمر بن سعد انصاری	۱۱۴
--- گفتگوی ابراهیم پت‌هاله با امیر مسلمه	۱۱۵
--- مکاتبات تیموتی اول	۱۱۶
--- روایت حنین بن اسحاق در دربار خلیفه متوکل	۱۱۹
--- تاریخ آباء کلیسای اسکندریه	۱۲۱
--- کتاب البرهان	۱۲۲
--- مکاتبات لئون سوم و عمر دوم	۱۲۳
--- گزارش یوحنا اورشلمی	۱۲۷
--- تاریخ‌نگاری تئوفانوس	۱۲۷
--- تاریخ آباء کلیسای اسکندریه	۱۲۹
--- دولت‌مردان و قاضیان مصر	۱۳۰
--- تاریخ جنگ‌ها و فتوحات عرب‌ها در ارمنستان	۱۳۱
--- نگاهی گذرا به آنچه دربارهٔ مسألهٔ تصویر نزد مسلمانان در متون تاریخی جهان مسیحی (قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی) گفته شد	۱۳۲
--- در انتها	۱۳۴
فهرست منابع	۱۳۷

مقدمه

مروری اجمالی بر متون، کتاب‌ها، و مقالاتی که در حوزه هنر اسلامی منتشر شده است، این موضوع را مشخص می‌نماید که «تصویر در اسلام» همواره جزء موضوعات مناقشه‌انگیز و مهمی است که جدا از زمینه هنرهای تجسمی و تاریخ هنر، حوزه‌های گوناگون دیگر را نیز چون مذهب، تاریخ، پزشکی، فلسفه، و غیره در دوران اسلامی دربر می‌گیرد. همین علت، انگیزه و دلیلی بود برای انجام پژوهشی که بدون در نظر گرفتن پیش‌فرض‌های رایج غیرعلمی درباره موضوع اسلام در مواجهه با تصویر، سعی نماید با نگاه تاریخی، متن‌ها و منابع تاریخی را به‌ویژه در سده‌های نخست، مرور کند و به پاسخ این سؤال نزدیک شود که آیا در این متون «مسأله تصویر» وجود دارد؟

مسأله تصویر در بیشتر تحقیق‌ها و پژوهش‌های مربوط به هنر اسلامی به‌ویژه در سده‌های نخست هجری با موضوع حرمت همراه می‌شود. در قرآن، آیاتی وجود دارد که تعبیر آن‌ها در تعیین این رویکرد تأثیر به‌سزایی داشته است. تفسیر آیاتی چون «ای اهل ایمان، شراب و قمار و بت‌پرستی و تیرهای گرویندی همه این‌ها پلید و از عمل شیطان است، از آن البته دوری کنید تا رستگار شوید»^۱ (مائده: ۹۰) و یا «و (یاد کن) وقتی که ابراهیم به پدرش آزر (عمو و مربیش بود) گفت: آیا بت‌ها را به خدایی اختیار کرده‌ای؟! من تو و پیروانت را در گمراهی آشکار می‌بینم»^۲ (انعام: ۷۴). پس از قرآن، بیشترین تأکید بر ممنوعیت تصویرسازی براساس حدیث تعریف می‌شود. روایاتی که مواجهه پیامبر با تصاویر موجود در کعبه را هنگام فتح مکه و دستور وی به محو کردن آن‌ها شرح می‌دهند، بارها به‌عنوان مرجعی برای ناروایی تصویر محسوب می‌گردند. از سویی، تعبیر لغاتی چون «انصاب» و یا «تماثیل» و فعل «صَوَّرَ» و مشتقات آن که در این متون

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (مائده: ۹۰)

۲. «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَّرَ اتَّخَذُ أَصْنَامًا آلِهَةً ۖ إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (انعام: ۷۴)

در ارتباط با تصویر به کار رفته است، مشکل گسترده‌گی واژگان مختلف با معانی گوناگون را به وجود آورده است.

به همین دلیل و با در نظر داشتن جایگاه تفکر اسلامی به عنوان نظام فکری که سعی در تبیین چارچوب نظری درباره جنبه‌های مختلف زندگی انسان دارد، و از سوی دیگر نقش و کاربرد تصویر در فرهنگ جوامع بشری، به‌ویژه در جامعه اسلامی، نزدیک شدن به زاویه دید این نحله فکری نسبت به تصویر اهمیت دارد. و همچنین، شناسایی متون تاریخی و موضع‌گیری آن‌ها در قبال تصویر، موجب درک بهتر شرایط سال‌های شکل‌گیری اندیشه اسلامی و چارچوب‌های فکری خواهد شد. مسلم است شناسایی، دسترسی، و مطالعه کلیه متون در محدوده یک تحقیق نخواهد گنجید. بنابراین با توجه به اهمیت شناخت رویکرد اسلام نسبت به تصویر، این نوشتار بر آن خواهد بود تا با در نظر گرفتن محدوده زمانی قرن نخست تا پنجم هجری قمری که شکل‌گیری عقاید و تفکر اسلام در آن صورت می‌گیرد، متون تاریخی را با در نظر گرفتن واژگان، اصطلاحات، و مفاهیمی که معادل تصویر هستند، مطالعه کند و مواضع احتمالی نویسندگان این متون را نسبت به این موضوع در این دوران پیگیری نماید.

در مرحله نخست، با در نظر گرفتن گستره واژگانی که در ارتباط با تصویر و مفهوم آن به کار رفته‌اند، مطالعه کلمات مرتبط، و نیز معانی و کاربرد آن‌ها امری ضروری به نظر می‌رسد. از سوی دیگر، با اینکه به‌طور قطع نمی‌توان زمان شروع نظریه‌پردازی مسلمانان درباره تصویرسازی، به‌ویژه تصاویر پیکره‌ای را مشخص کرد، اما وجود برخی اسناد و مدارک تاریخی بیان‌گر این نکته است که مسلمانان در ابتدا نسبت به تصویر موضع‌گیری سلبی نداشتند و تصاویر ناروا محسوب نمی‌شدند. شاهد این ادعا، آثار برجای‌مانده از این دوران است که شامل معماری، سفال، پارچه، و دیگر نمونه‌های هنری می‌شود و مشخص می‌نماید که در این دوره تصاویری از مناظر زندگی روزانه، حیوانات، و یا نقوش نباتی وجود داشته است. به عنوان مثال می‌توان از نقاشی‌های قصیر عمره^۱ (تصویر ۳ الی ۸) و یا نقوش کف و یا دیوارهای کاخ خربة المفجر^۲ نام برد که توجه آن‌ها با توجه به زمینه اجتماعی این دوران امکان‌پذیر است. و همچنین طبری در تاریخ طبری این گونه ذکر می‌کند که هنگام فتح ایران توسط مسلمانان بر دیوارهای ایوان مداین تصاویری وجود

۱. Qusayr 'Amra، کاخ عَمْرَه، قصر عمره، و یا قُصیر عمره، کاخی که خلیفه اموی ولید بن عبدالملک در اردن، شمال شرقی بحر المیت (دریای مرده) در قرن نخست هجری ساخت و برای دیوارنگاری‌هایش شهرت یافته است.

۲. Khirbat al-Mafjar یا Hisham's Palace، خربة المفجر که به قصر هشام نیز معروف است، توسط هشام بن ملک در ابتدای قرن دوم هجری قمری / هشتم میلادی برای شکار و تفریح و سکونت در زمستان ساخته شده بود. این قصر در دو کیلومتری شمال اریحا کنار رود اردن واقع است.

داشته که این موضوع مانع برگزاری نماز نشده است و سعد دستور به برپایی نماز داده است. (طبری، ۱۳۵۲، ج ۵، ۱۸۱۶) بنابراین به منظور شناخت برخی از این گونه آثار، فصل نمونه‌های تصویری باقی مانده طی قرون نخست تا پنجم هجری قمری حاوی نگاهی گذرا به این تصاویر خواهد بود.

نظر به رویکرد تاریخی تحلیلی که مد نظر این تحقیق بود، و با در نظر گرفتن کتاب‌هایی چون تاریخ‌نگاری در ایران^۱ و تاریخ‌نگاری در اسلام^۲، فهرستی از کتاب‌های تاریخی تهیه شد که در جهان اسلام و در فاصله زمانی قرون نخستین پدیده آمده‌اند و فصلی با عنوان مسأله تصویر در متون تاریخی جهان اسلام طی قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی شکل گرفت. از سوی دیگر، مسیحیانی که در این محدوده زمانی و در جغرافیای فرهنگی جهان اسلام می‌زیسته‌اند، اسناد و مدارکی را به نگارش درآورده‌اند که نشان‌گر آغاز این جریان از دوره امویان و به پیروی از سنت‌های پیش از اسلام هستند. برای مثال سندی از یوحنا دمشقی^۳ وجود دارد که تقریباً با نقاشی‌های قصیر عمره هم‌زمان است و مسلمانان را نخستین شمایل‌شکنان نمی‌داند، بلکه این تفکر را ناشی از اندیشه مسیحیان و یهودیان می‌داند. و یا در مقالاتی از هادسون و پژوهش‌گران دیگری از جهان اسلام، به پیشگویی یهودی در دربار یزید دوم که به شمایل‌شکنی اعتقاد دارد، اشاره می‌شود که بر خلیفه تأثیر گذاشت. (Vasiliev, 1956, 28) اما تأیید یا تکذیب صحت این فرضیه، مطالعه بیشتر و یافتن سندهای معتبر را طلب می‌کند که این امر با حضور پژوهش‌گر در کتاب‌خانه ملی فرانسه^۴ و کتاب‌خانه ملی و دانشگاهی استراسبورگ^۵ امکان‌پذیر گردید. همچنین مراجعه به دانشکده الهیات دانشگاه استراسبورگ^۶ منجر به یافتن و دسترسی به اسناد و کتاب‌هایی شد مانند نوشتارهایی درباره اسلام^۷ (نوشته یوحنا دمشقی)، رساله‌ای درباره حرمت شمایل^۸ (تئودور ابوقره^۹)، و یا مکاتبات لئون سوم و عمر دوم^{۱۰}. مجموعه این متون و منابع دیگر به دست آمده به فصل دیگری با

۱. اشیولر، برتولد ... [و دیگران] (۱۳۸۰). تاریخ‌نگاری در ایران. ترجمه: یعقوب آژند. تهران: گستره

۲. گیب، هامیلتون ... [و دیگران] (۱۳۹۴). تاریخ‌نگاری در اسلام. ترجمه: یعقوب آژند. تهران: گستره

3. Saint John of Damascus (675/676 – 749)

4. La Bibliothèque Nationale de France

5. La Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg

6. La Faculté de Théologie

7. Ecrits sur l'Islam

8. Traité sur la vénération des icônes

9. Théodore Abu Qurrah (750 – 825)

10. Chahnazarian, G (1856). Correspondance entre Omar II, 8e calife Omeiyade et Léon III l'Isaurien, empereur de Constantinople, sur la foi des chrétiens d'après l'Histoire de Ghémond ; Numérisé et mis en ligne avec une introduction par Albocicade, 2009

عنوان مسئله تصویر نزد مسلمانان در متون تاریخی مسیحیت (قرون یکم تا پنجم هجری قمری / هفتم تا دوازدهم میلادی) شکل داد که در آن این اسناد برای نخستین بار در دسترس قرار گرفته است. لازم به ذکر است این دستاورد در قالب مقاله‌ای نیز تحت عنوان «مسئله تصویر نزد مسلمانان در متون تاریخی مسیحیت طی قرون یک تا سه هجری قمری / هفت تا نه میلادی» در شماره پانزدهم نشریه علمی «الهیات هنر» به چاپ خواهد رسید. به این ترتیب، در این جستار مجموعه‌ای شکل گرفته است که سعی دارد دریچه تازه‌ای را به مطالعات هنر اسلامی و موضوع تصویر در اسلام بگشاید.

در انتها، لازم می‌دانم مراتب امتنان خود را از آقای دکتر امیر مازیار ابراز نمایم که با روشن بینی خود، آغاز، تداوم، و انجام این پژوهش را سبب شدند. همچنین از آقای دکتر داوود رنجبران سپاسگزار هستم که با حسن اعتماد خود، موجبات انتشار این جستار را فراهم آوردند.

مسلم است هرگونه اشتباه و کاستی احتمالی، بر عهده مؤلف است و هر پیشنهاد و نقد علمی و مستند، بهبود متن و دقت بیشتر را در پی خواهد داشت.

مهرنوش غضنفری
بهار ۱۴۰۰